

**MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ
ИСТОРИЯ ШКОЛЫ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ
HISTORY OF SCHOOL AND PEDAGOGICAL THOUGHT**

UOT 37

Bayram Fəti oğlu Apoyev
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gəncə Dövlət Universiteti

NİZAMİ GƏNCƏVİ ÖZÜNÜTƏRBİYƏNİN VASİTƏ VƏ YOLLARI HAQQINDA

Байрам Фати оглы Апоев
доктор философии по педагогике, доцент
Гянджинский Государственный Университет

НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ О СРЕДСТВАХ И ПУТЯХ САМОВОСПИТАНИЯ

Bayram Fati Apoyev
doctor of philosophy in pedagogy, associate professor,
Ganja State University

NIZAMI GANJAVI ON MEANS AND METHODS OF SELF-DISCIPLINE

Xülasə. Məqalədə Nizami Gəncəvinin özünütərbiyənin vasitə və yolları haqqında fikirləri tədqiq və təhlil edilir. Həmin vasitə və yollar 3 qrupa bölünür: 1) özünənəsihət, özünəməsləhət, özünəgöstəriş; 2) özünü ruhlandırmaq, özündə nikbinlik yaratmaq, qəm-qüssəni özündən uzaqlaşdırmaq; 3) özünütənqid, öz nöqsanını etiraf, özünə düşmənin gözü ilə baxmaq.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, dahi mütəfəkkir, "Xəmsə", özünütərbiyə, özünə öyüd, özünü ruhlandırmaq, özünütənqid

Резюме. В статье рассматриваются и анализируются идеи Низами Гянджеви о средствах и путях самовоспитания. Эти средства и пути делятся на 3 группы: 1) самосовет, самонаставление, саморуководство; 2) самопоощрение, создание в себе оптимизма, отогнать от себя грусть и печаль; 3) самокритика, признание собственных недостатков, смотреть на себя глазами врага.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, гениальный мыслитель, «Пятерица», самовоспитание, самонаставление, самопоощрение, самокритика

Summary. In article has been examined and analyzed Nizami Ganjavi's ideas about means and ways of the self-education. Those means and ways are divided into 3 groups: 1) self-advice, self-advice, self-reflection; 2) encouraging oneself, creating optimism in oneself, removing grief from the oneself; 3) self-criticism, admitting one's own shortcomings, looking at oneself through the eyes of the enemy.

Key words: Nizami Ganjavi, genius thinker, "Khamsa", self-discipline, remind yourself, encourage oneself, self criticism

Dahi Nizaminin özünütərbiyə ilə bağlı fikirləri dağınıq, ötəri deyil, bütövlüyü, ardıcılığı, müntəzəmliyi və məqsədyönlüyü ilə diqqəti cəlb edir. Daha çox konseptual xarakter daşıyan bu fikirlər arasında sıx qarşılıqlı əlaqə və biri-birini

şərtləndirmə, tamamlama mövcuddur. Həmin fikirlərdə müasir elmi pedaqogikanın və psixologianın, demək olar ki, bütün əsas müddəaları öz əskini tapmışdır.

Böyük mütəfəkkir hələ on ikinci yüzillikdə yaratdığı ölməz “pedaqoji poema”da – “Xəmsə”də özünütərbiyənin başlıca vasitə və yollarından biri kimi özünə öyüd-nəsihət və tapşırıq vermək haqqında zəngin fikirlər irəli sürmüşdür. Belə fikirlərə “Xəmsə”yə daxil olan bütün poemalarda bu və ya digər dərəcədə, müxtəlif səpkilərdə rast gəlirik.

“Sirlər xəzinəsi” (1) əsərində şair özü, digər poemalarında isə həm özü, həm də böyük sevgi ilə yaratdığı müsbət qəhrəmanlar özünütərbiyə işində özünə öyüd-nəsihət, göstəriş, məsləhət və tapşırıq vermək və s. kimi vasitə və yollardan geniş istifadə edirlər. Fikrimizə arqument ola biləcək konkret nümunələrə ayrı-ayrı poemalar üzrə nəzər yetirək.

Tədqiqatçıların “didaktik əsər” adlandırdığı “Sirlər xəzinəsi”ndə belə nümunələr daha çoxdur. Məsələn, poemanın əsas məzmununa keçməmişdən əvvəl əsərin ilk bölümlərindən birində (“Könül dünyası və onunla sirdaşlıq”) əvvəlcə öz könlünə müraciətlə: “zülmətlərə bürünmüş gecədə” “mənim kimi bülbülün” “bağça-bağı yoxdur” deyərək gileylənən şair, daha sonra onu (daha doğrusu ilham pərisini) dinləyərək ondan (öz qəlbindən) öyüd-nəsihət, məsləhət, tapşırıq və göstəriş alır:

1) elə borca giriş ki, qaytara da biləsən;

2) öz ilhamını, şairlik məharətini, insana yalnız zərər gətirən həvəs, dünya malına hərislik, tamahkarlıq hissənə qurban vermə, onları “tabutlara bağışla” (içində boğ, məhv elə), günəş kimi nur saçan şairlik təbini “yaquttək” sözlər yaratmağa həsr et;

3) dünya könül dünyasıdı, ona görə də öz qəlbini “oğru və quldurlardan”, cismi (heyvani) instinktlərdən qoru, yalnız onunla dostluq et, onun dediklərinə əməl et;

4) “göz”, “qulaq” bəşər övladına “ülvi məqsədlər” üçün verilib, “gül”, “nərgizə” uyub onlara “bel bağlama”;

5) “qaynar gənclik çağında alova, közə”, “alçaqların qəlbini oxuyan gözə” dönüb “ilhamın” və “kamalın”la dost ol.

“Xosrov və Şirin” (2) mənzum romanının ilk bölümlərinin birində (“Kitabın tərtibi və eşq haqqında bir neçə söz”) müəllif ürəyinin “hatifi” (səsləyəni) vasitəsi ilə özünə: “fani dünyada” boş oturmamağı, “can çeşməsindən” “təzə bahar yetir”məyi (yeni əsər yazmağı), sözlərinə “yeni

paltar” geyindirməyi; “vaxtsız yola çıxma”mağı; “xoruztək” vədəsiz banlamamağı; “gül kimi dil açıb” danışmağı; “qızıl sözlər”ini “polad kimi bərkit”məyi, “boş, mənasız” sözlərdən yan keçməyi; “söz üstündə can qoy”mağı, “sözündə çoxluğa” yol verməməyi; istər sərxoş, istərsə də ayıq olan vaxtlarda “fitnəkar”lardan, “yaramaz qonşular”dan uzaq olmağı və s. nəsihət edir, məsləhət görür.

Poemanın son bölümlərindən biri “Nəsihət və son söz” adlanır. Bu “nəsihətnamə”də şair özünə müraciət edir və özünə (həm də hər kəsə) çoxsaylı öyüdlər, məsləhətlər, göstərişlər, tapşırıqlar verir. Onların qısa məzmunu belədir: “Nə qədər səndə can durur, daim aşağı düş”, yəni sadə və təvazökar ol, lovğalıq, dikbaşlıq edib göynən getmə. Bu dünyanın “bir şahmat” olduğunu unutma, ayıq ol ki, tez uduzmayasan. Pislik etmə ki, gec-tez əvəzini alacaqsan. “Özgəsinə quyu qazma ki, özün düşərsən”.

“Xəmsə”nin üçüncü poemasında (“Leyli və Məcnun”), (3) yenə də elə ilk bölümlərdə şair özünütərbiyənin adını çəkdiyimiz üsullarından istifadə edir. Məsələn, “Hikmət və moizə haqqında” adlı bölümə böyük mütəfəkkir öz nümunəsində bütün insanlara bir sıra mətləbləri anladır, öyüd və göstəriş verərək başa salmağa çalışır ki, “boş-boşuna haray” salıb, “təbil çalıb” heç kəsi, nə də özünü “oyuncaq” saymaq olmaz. Çünki “təbiət” bizi yaradanda adımızı “başqa səhifədə yazmışdır”.

“Xəmsə”nin ilk üç poeması ilə müqayisədə “Yeddi gözəl”də (4) özünütərbiyənin vasitə və yolları ilə bağlı fikirlər çox olmasa da az deyil. Belə ki, burada da şair-pedaqoqun özünütərbiyənin vasitə və yolları kimi özünə öyüd, məsləhət, göstəriş və tapşırıq vermək və s. dən istifadə faktlarına rast gəlirik. Məsələn, “Peyğəmbərin meracı” adlı bölümün sonunda şair, özünə müraciət edərək belə bir tapşırıq verir:

Ey Nizami, bəsdir, dünyadan çək əl,

Alçaldığın yetər, göylərə yüksəl. (4, 29)

“İsgəndərnamə”nin (5) istər “Qəhrəmanlıq dastanı” (Qəzənfər Əliyev) adlandırılan birinci hissəsində (“Şərəfnamə”də), istərsə də “Kamillik zirvəsi” (Zümrüd Quluzadə) hesab olunan ikinci hissəsində (“İqbalnamə”də) özünütərbiyənin öyüd, nəsihət, məsləhət, göstəriş kimi vasitə və yollarını əks etdirən nümunələr kifayət qədərdir. Hətta bu poemada ilk bölümlərdən biri – “Öz nəfsinə öyüd və nəsihət” adlanır.

Dahi mütəfəkkir şair fəlsəfi-pedaqoji baxışlarına görə özünütərbiyənin vasitə və yolları sırasında özünü ruhlandırmaq, özündə şən-əhval ruhiyyə, nikbinlik hissi yaratmaq önəmli yerlərdən birini tutur.

“Sirlər xəzinəsi”nin on birinci söhbətində (“Dünyanın vəfasızlığı”) şair “amansız bir taxta”, “zərində vəfa” olmayan, “nərdtaxta”, “yelibeyin bir zalım”, “kasası qan qoxuyan”, “fitnə fəsadla” dolu, “kaftar qarı” olan dünyanın vəfasızlığını anladaraq tövsiyə edir ki, “bu dünyanın üstündən qələm çəkib” “şad yaşamaq” lazımdır. Onun problemlərini özünə dərd edib ürəyinə salmağın ziyandan başqa heç bir faydası yoxdur. Həmin söhbətin sonunda verilən hekayədə (“Müdrük möbidin hekayəti”) “atəşpərəst bir möbidin” nümunəsində insanları dünyanın var-dövlətinə, şan-şöhrətə görə dərd çəkməməyə, ruhən azad yaşamağa, nikbin olmağa səsləyir. Hekayənin sonunda isə bu məsələdə ondan nümunə göstərməyi tövsiyə edir:

Ağalıqdan, qulluqdan çalış azad yaşa sən,
Nizamitək ülviyyət mülkündə şad yaşa sən. (1, 115)

“Xosrov və Şirin” poemasında – “Məhin Banunun Şirinə vəsiyyət edib ölməsi” bölümündə, - Aran və Ərmən torpağının hökmdarı qardaşı qızına (Şirinə) son nəsihəti zamanı bir sıra məsləhətlər verir, başa salır ki, canın sağlam olsa, “dodağından gülüş” əskik olmaz. Amma “məyusluğa” düşməyən olsan “xilas yolundan xeyli uzaq” düşərsən. Odur ki, özünü ruhlandırmağa, nikbin yaşamağa çalış.

Dahi şairin “dörd ildə” “dörd min beytdən çox” yazdığı “günəş kimi parlaq” ölməz məhəbbət dastanı – “Leyli və Məcnun”un ilk bölümlərindən ikisinin (“Şadlıq və qənaət”, “Şadlıqla xalqa xidmət etmək”) elə adından məlum olur ki, böyük humanist şair burada da insanları nikbinliyə, şad əhval-ruhiyyəyə səsləmiş, həmin məsələ ilə bağlı dəyərli məsləhət və tövsiyələr vermişdir. Məsələn, “Şadlıq və qənaət” bölümünün ilk beytinə diqqət yetirək:

Şadlığı bir yaşat təbiətinlə,
Şad ol öz qismətin, öz nemətinlə.(3, 73)

Özünütərbiyə ilə bağlı məsələlərin geniş yer aldığı “Yeddi gözəl” poemasında özünü ruhlandırmaq, özündə nikbinlik hissini inkişaf etdirmək, insanın həyatını təhlükəyə düşür edən qəm-qüssədən, bədbinlikdən uzaq olmaq barədə

fikirlərə də rast gəlirik. Məsələn, poemanın “Bəhrəmin son günləri və mağarada yox olması” adlı bölümündə şair əsərin baş qəhrəmanının (Bəhrəm Gurun) nümunəsində bir daha insanlara bu dünyanın “birindən boşalan”, digərindən “dolan” “iki darvazası”nın olduğunu, “yuxarı əldən sayılan” insanın kimliyindən (vəzifəsindən, var-dövlətindən) asılı olmayaraq sonunun “uzunu üç, eni bir arşın” torpaqdan ibarət olduğunu xatırladır.

Dahi Nizaminin fikrincə bədbinlik təkcə özünütərbiyə işində deyil həyatın bütün sahələrində uğursuzluğun başlıca səbəblərindən biridir. Bu uğursuzluğa (bədbinliyə) düşər olanlarda sağlamlıq üçün də təhlükə yaranır. Belə hallarda ən səmərəli vasitə və yol insanın özünü ruhlandırması, qəmi-kədəri qəlbindən qovması özündə nikbinlik və inam hissi yaratmasıdır. Bu həqiqətə möhkəm inam bəsləyən şair, “İsgəndərnamə” poemasının “İsgəndərin Ərəbistana getməsi və Kəbəni ziyarət etməsi” adlı bölümündə yazır:

İnləmə, “xəstəyəm” deyər, ey filan,
Desən ki, “sağlamam” sağlam olarsan. (5, 197)

Dahi şair-pedaqoqun müasir pedaqogika və psixologiya elmləri tərəfindən tam təsdiq edilən qənaətinə görə özünütərbiyə işinin ən səmərəli vasitə və yollarından biri də özünütənqid, özünə düşmənin gözü ilə baxmaq, öz nöqsanlarını etiraf etməkdir.

Xronoloji ardıcılıq prinsipinə əməl etmək ənənəmizi pozmadan haqqında danışdığımız məsələ ilə bağlı ilk nümunəni yenə də “Sirlər xəzinəsi” poemasından göstərək. Poemanın elə ilk söhbətində (“Adəmin xilqəti”) öz günahını görüb, vaxtında anlayıb etiraf etməyin insan həyatında necə önəmli rol oynadığının şahidi oluruq. Belə ki, burada şair-pedaqoq “bəşərin ilk atası” Adəmin nümunəsində bütün bəşər övladlarına anlatmağa çalışır ki, hər bir insan kimliyindən asılı olmayaraq, yol verdiyi günahlarını, öz səhvlərini Adəm kimi vaxtında etiraf etməyi bacarmalıdır. Adəm, məhz tamahkarlığı ucbatından yol verdiyi günahını vaxtında etiraf edib Allahdan bağışlanmasını dilədiyini üçün, böyük Yaradan nəinki günahlarından keçir, hətta, ona peyğəmbərlik verir:

“Günahkaram” deyənə nə qorxusu, nə dərdi ?!

Etirafı Adəmi peyğəmbərə döndərdi. (1, 70)

Dahi şairin pədaqoji baxışına görə öz nöqsanını insan o zaman daha tez görər ki, özünə kənardan, xüsusilə də düşmənin gözü ilə baxmağı bacarsın. Bu bərədəki fikrini şair “Xosrov və Şirin” pəomasının “Xosrovun Şəkəri alması” bölümündə daha konkret və daha aydın ifadə etmişdir. Həmin bölümə şair-pədaqoq, Xosrovun nümunəsində bütün insanlara çoxsaylı öyüd və tövsiyələr verir. Onların içərisində özünütənqidlə bağlı bu misralar diqqəti xüsusilə cəlb edir və düşündürür:

Özünə düşmənin gözləri ilə bax,

Onda yaxşı-pisi görərsən ancaq. (2, 233)

Problemlərin aktuallığı. Nizami Gəncəvinin özünətərbiyənin vasitə və yolları haqqında fikirlərinin elmi-pədaqoji aspektdə təhlili aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Nizaminin özünətərbiyənin vasitə və yolları haqqında fikirləri yeni pədaqoji təfəkkür süzgəcindən keçirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılar, doktorant və dissertantlar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. -Bakı: Yazıçı, -1981, -196 s.
2. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. -Bakı: Yazıçı, -1982, -401 s.
3. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. -Bakı: Yazıçı, -1983, -303 s.
4. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. -Bakı: Yazıçı, -1983, -355 s.
5. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. -Bakı: Yazıçı, -1982, -688 s.

E-mail: bayram.apoyev@mail.ru

Rəyçi: ped.elm.dok.,prof. **A. N. Abbasov**

Redaksiyaya daxil olub: 13.09.2022.